

A Jókai-kódex tagadó szerkezetei

É. Kiss Katalin

ekiss@nytud.hu, MTA Nyelvtudományi Intézet/PPKE

1. Bevezetés

Írásomban a XIV. századi magyar nyelv tagadó szerkezeteit elemzem a Jókai-kódex alapján. A Jókai-kódex a legkorábbi, 1370 után készült, 1448-ban másolt nagy terjedelmű nyelvemlékünk. Tagadó szerkezetei olyan archaikus jegyeket mutatnak, melyek a XV-XVI. századi nyelvemlékekből már általában hiányoznak (a korábbi nyelvemlékekben pedig azok kis terjedelme miatt nem fordulnak elő). Ezekből az adatokból a XIV. századot megelőző időszak tagadó szerkezeteire nézve is következtetéseket vonhatunk le.

A Jókai-kódex tagadó szerkezeteit a mai magyar tagadó szerkezetekkel összevetve vizsgálom. Két alapvető különbséget emelek ki: I. Míg a mai magyarban a tagadott igekötős ige (egy-két szerkezetet kivéve) fordított szórendű, a korai ómagyar korban az igekötő az esetek nagyobb részében megelőzi a tagadott igét. II. Míg a mai magyarban a tagadószó hordozza a tagadást, és a *se*-névmások csupán a tagadószóval egyeztetett alakok, a korai ómagyar korban a *se*-névmásoknak is lehetett tagadó erejük. További, kevésbé mélyreható különbségeket is kimutatok, például: III. A mai magyarban a *sem* az ige utáni mondatszakaszban is előfordulhat, ahol minimalizáló partikulaként funkcionál. A korai ómagyarban a *sem*-nek még nincs ilyen funkciója. IV. Míg a mai magyarban a *se*-névmások akár az ige előtti, akár az ige utáni mondatszakaszban állhatnak, a Jókai-kódex mondataiban az ige előtti mondatszakaszban található. A Jókai-kódexben megfigyelt tényeket megpróbálom két feltételezett korabeli tagadó szerkezet változataiból levezetni. Amellett érvelek, hogy az egyik szerkezetcsalád egy korábbi nyelvállapotot tükröz, a másik viszont a mai nyelvállapothoz közelít. A változásokból a Jespersen által feltételezett tagadó ciklus rajzolódik ki: a kikövetkeztethető ősmagyar/korai ómagyar kori nyelvállapot, a Jókai-kódex és a mai magyar nyelv e ciklus egymást követő stádiumait képviselik.

A tanulmány a következőképpen épül fel: A 2. részben a tagadószó helyét, a 3. részben az igekötőnek a tagadott igéhez viszonyított helyét vizsgálom. A 4. részben a *se*-névmások és a tagadás viszonyával, az 5. részben a *sem* szerepével foglalkozom. A 6. részben megkísérlem felállítani a Jókai-kódex tagadó mondatainak szerkezetét. A 7. részben a nyelvtörténeti adatokban kimutatható változási tendenciát a Jespersen-féle negatív ciklussal azonosítom.

2. A tagadószó helye

A mai magyarban a tagadószó általában a topikra és állítmányi részre tagolódnak mondat állítmányi része előtt áll: semleges mondatban egy igével kezdődő igei kifejezés vagy névszói állítmánnyal kezdődő névszói kifejezés előtt – I. (1a), fókuszos mondatban pedig egy

fókuszról és az igei (vagy predikatív névszói) kifejezésből álló mondatrész előtt (1b). Ritkábban a tagadószó a fókusz és az igei kifejezés közé kerül (1c), sőt, egyidejűleg mind az igei kifejezés előtt, mind a fókusz előtt megjelenhet (1d).

- (1)a. János **nem** küldött üzenetet.
b. János **nem** PÉTERNEK küldött üzenetet.
c. János PÉTERNEK **nem** küldött üzenetet.
d. János **nem** PÉTERNEK **nem** küldött üzenetet.

A *nem* a *hanem*-mel páros kötőszót alkotva főnévi, melléknévi, határozószói és igei kifejezéseket is összekapcsolhat, például:

- (2)a. János **nem** PÉTERRE, **hanem** ISTVÁNRA szavazott.
b. János **nem** hazasétált, **hanem** beült egy taxiba.

A Jókai-kódex-ben a tagadószó leggyakrabban (1a)-hoz hasonlóan az ige előtt áll:

- (3)a. hogÿ appastaloknak ideÿtelfuguan vÿlag **nem** vallot olÿ czudas embereketh 1/24
b. hog mellet ew **nem** tehetuala hog az ÿsten megtekellene 5/7

Az (1b)-hez hasonló fókusztagadásra is találunk számos példát – l. (4a-b). Az ilyen példákban a tagadószótól megelőzött fókusz szinte mindig egy párhuzamos hiányos mondat fókuszával van szembeállítva (azaz, e korban a fókusz még többnyire nem implicit, hanem kifejtett alternatívák közül való kimerítő azonosítást fejezett ki).

- (4)a. ...az barátokot kÿk akarnakuala TUDOMÁNÿNAC VTAN ÿarni: es **nem** ALAZATOSSAGNAC 107/3

b. **nem** PAÿZUAL fegyuerkedet auagÿ pykonhokual de ZENT KERESTNEK YEGYUEL 147/13

Ugyanakkor a fókusz és az igei kifejezés közötti tagadószó (1c,d) a Jókai-kódexben még nem fordul elő.

A *nem...de...* – a mai magyar (2a)-hoz hasonlóan – főnévi, melléknévi, határozószói kifejezéseket is összekapcsol – l. (5); igekötővel kezdődő igei kifejezések összekapcsolására viszont nincs példa a Jókai-kódexben.

- (5) Melÿ bozzosagokot frater Bernald bÿzon zent **nem** csak engedelmet **de** es vÿgasagost zenuediuala 20/23

3. A tagadószó és az igekötő (igemódosító) szórendi viszonya

A mai magyarban a tagadott igekötős ige fordított szórendű (6a), kivéve néhány archaikusnak ható (többnyire modális értelmű) szerkezetet, melyben a tagadószó az igekötő és az ige között áll (6b-e):

(6)a. **Nem** mondom **meg**.

- b. Amíg **meg nem** mondod,...
- c. Ha azonnal **meg nem** mondod,...
- d. **Meg ne** mondd!
- e. **Meg nem** mondom!

A korai ómagyarban mindkét szórendi változat megvolt. A Jókai-kódexben 30 tagadott igekötős ígét tartalmazó mondatot találtam. Közülük 19 mondatban egyenes szórendű az igekötős ige (7), 11 mondatban pedig fordított szórendű (8):

(7)

- i. Te hat zent ferenc sem magat valta az heylbelew sem arczaät **le nem haÿta** menbewl 16/4
- ii. hogÿ ezt senkÿnek **megnem ÿelentene** 27/4
- iii. de hogÿ zent attÿanak frater Rufinus **megnem mondottauala** 51/12
- iv. De aldott cristus sonha hÿwembernek zÿuett **meg nem kemeneÿtÿ** 52/25
- v. nagy elÿg hogÿ **meg nem haluala** 65/23
- vi. vgÿ hogÿ mendenestewlfoguan semnyÿ **meg nem ÿellenek** 66/19
- vii. hogÿ sonha vÿaban **meg nem ÿlentekuala** 67/11
- viii. vgÿ vakarom el hogÿ sonha touaba **meg nem ÿellenek** 67/17
- ix. Es az Ver touaba **kÿ nem futott** 69/1
- x. frater Jacab kerde ewtett mÿre az vÿgassagban a versett **meg nem valtoztattÿauala** 73/5
- xi. ha **meg nem kayaltandod** kegyetlenek ew kegyetlensegett 95/15
- xii. akÿt **megnem sepretuala** 98/2
- xiii. mÿre az leuelet **meg nem hagyauala** vegeznÿ 141/19
- xiv. Es sonha az baratoktol **el nem menenek** 145/13
- xv. ky lelket **megnem ewlhet** hanemczac testet 151/5
- xvi. Es sonha **megnem sert** tyteket valamÿben 151/18
- xvii. hogÿ sem lelkest sem valamÿnemew allatot **meg ne sercz** 151/26
- xviii. senkÿt **megnem sertuala** 153/1
- xix. sem **megnem sertettÿkuala** valakÿtewl 153/1

(8)

- i. Te nemýnemew kewekrel kýket entewlem veteluala egýhazý epeytesre **nem fizettel** telyesseguel **meg** 7/15
- ii. nemýnemew nagy vyzeluewl: kyt **nem mehetuala által** 18/6
- iii. Es **nem nytya meg** nekewnk 30/9
- iv. hogý en lelkem semegýben **nem zegýengett meg** engemett 48/9
- v. gondola hogy eleztebe tekelletest **nem vakartauolna el** 67/1
- vi. kyk nec **nem hyrdetem meg** ew kegyetlensegeket 95/19
- vii. hogý kewsded fratereknek zerzete es essý **nem fogyadcoznak meg** ytellet napiglan 104/4
- viii. hogy **nem vernek** vala kyt **meg** sem nem teznek gonozt valakýnek ez zemelyben 105/17
- ix. De ha egyenbe mendent kerendetek **nem halgatnak meg** týteket 105/19
- x. De ezek **nem alnak** erewsen kyserteteknek **ellene** 111/4
- xi. Vgý hogý az barátok ewtett **nem vonhattyakuala el** labáýtol 142/23

Míg a tagadott igekötős igék esetében az egyenes szórend a gyakoribb, az egyéb igemódosító igék, különösen a tagadott ige-névszó állítmány esetében a fordított szórend az általánosabb. Vö.:

(9)

- i. Es meglen **nem voltakuolna megfoglalt helyek** 13/6
- ii. mert hogy **nem vagy melto** yrgalmassagott lelned 34/6
- iii. hogý **nem vagý melto** yrgalmassagott lewlned 34/19
- iv. Ezzebe ueuen hogy zent ferenc **nem volna ott** 43/3
- v. hogý ew **nem volna ýduewzewlewkkewzewluala** 50/4
- vi. mert te **nem uagý yduewzewlendewk kewzewl** 50/21
- vii. hogý mýglen ez výlagban lez sonha **nem lez zomoro** 55/7
- viii. hogý sonha **nem volt** az varasban vr iesus cristusnak kynyarol **olyatan hallot syralm** 59/3
- ix. **Nem voltam ragadozo** alamýzna keresesekben 78/23
- x. hogý **nem ment egýeb zerzetnek** 85/9
- xi. mert ott **nem valanak lako helyek** 107/9
- xii. Es yollehett ew benne **nem voltakuolna erdelmes mýuelkedetek** 110/16
- xiii. mert **nem marad teb nep** mend ez výlagban 112/2
- xiv. **nem marad** touaba výlagossag 112/18
- xv. Te **nem vagý zep ember** 127/7

xvi. te **ne[m] vagy nagy tudomanyw es bewlczesegew** 127/7

xvii. te **ne[m] vagy nemes** 127/8

xviii. **nem vagyok meltok** yly nagy kenczewl 130/17

xix. hogy senkynek **nem vala ketseg** 136/12

Az igemódosító csupán 6 esetben előzi meg a tagadószt:

(10)

i. Es ydeyt varuan mykoron senky yelen **nem uolna** 67/2

ii. es ennekem sem egykeppen **ellenem ne mery mondanod** 103/3

iii. ky kewnuek semmyre **yok nem leznek** 109/11

iv. De mykoron **pap nem voltuolna** 131/16

v. hogy **meltok nem vagyok** 132/25

vi. ezekrewl kyk leznekuala semmyt mendenestewlfogua[n] **ezebe nem vezenuala** 156/25

Érdekes összefüggés figyelhető meg a tagadószt helye és a *se*-kifejezések (*se*-névmások, illetve *sem*) jelenléte között. A 11 fordított szórendű igekötős mondat közül csak egyetlen egyben találunk a tagadás előtt *se*-kifejezést (az 'egyszer sem' jelentésű *sem egyben*-t). A 19 egyenes szórendű tagadott igekötős mondat közül viszont 11-ben *se*-névmás, illetve *sem* szerepel a tagadott igekötős ige előtt. A 19 fordított, ige–igemódosító szórendű mondatból csupán háromban szerepel *se*-kifejezés, viszont a 6 egyenes szórendű tagadott igemódosító mondatból négyben *se*-kifejezés áll az 'igemódosító+tagadott ige' lánc előtt. Azaz, míg a fordított szórendű tagadott mondatoknak csupán 13%-ában van a tagadószt előtt *se*-kifejezés, az egyenes szórendű mondatoknak 60%-ában. Ezt az összefüggés arra utal, hogy elsősorban akkor kell a tagadott ige nek a predikátumrész élére, a tagadott mondat szakaszt megelőző és vezérlő pozícióban emelkednie, amikor a tagadás hatókörét nem jelzi *se*-névmás, ill. *sem*.

Összefoglalva a 3. részben bemutatott tényeket: A Jókai-kódex 55 igemódosítót is tartalmazó tagadott mondatából 30-ban az igemódosító követi a tagadott igt, 25-ben pedig megelőzi. Az igemódosító – tagadószt – ige sorrend többnyire *se*-kifejezést követően fordul elő.

4. A *se*-névmások és a tagadás

A mai magyarban az általános és határozatlan névmások tagadó környezetben tagadó alakban jelennek meg, azaz, tagadó egyeztetésben vesznek részt. A *se*-névmások azonban nem hordozói a tagadásnak, hiszen önállóan nem állhatnak, csak tagadósztóval együtt, és használatuk jelentés tanilag nem eredményez többszörös tagadást:

(11)a. **Soha senki semmit nem** hozott.

vö. b.***Soha senki semmit** hozott.

Ma csak néhány nyelvi kövületben találunk tagadószó nélküli *se*-névmást, például:

(12) semmirekellő, semmittevés, semmibe vesz, semmitmondó

A tagadás hatókörébe eső *egyszer* határozószó, illetve határozatlan névelős NP a mai magyarban kötelezően *sem* minimalizáló partikulával jár együtt. Ige utáni helyzetben e kifejezések is megkívánják a tagadószó jelenlétét:

(13)a. **Nem** indult el egy ember **sem**.

b. **Nem** indult el egyik ember **sem**.

c. **Nem** indult el egyszer **sem**.

A Jókai-kódexben mind a *se*-névmások, mind a *sem*-es határozatlan kifejezések előfordulhatnak tagadószó nélkül is. Legalább kilenc olyan mondatot találunk, melyben a *sem*, illetve a *se*-névmás tagadószó nélkül áll, azaz, a *se*-kifejezés maga a tagadás hordozója:

(14)

i. mendenestewlfoguan maganac **semÿtt** meg tarttuan 8/21

ii. ystentewl megualuan **semmÿt** velek vÿseluen 20/8

iii. mendenestewlfoguan **semegyben** megharaguuan auagy zuguan 21/11

iv. ky ew kerelmenek **sem egy** haznalattÿat aloytuan 153/18

v. kynek bodog ferencz monda magat alazatost lenny **semmÿ** tudonak 95/20

vi. ezenne nappokban mendenestewlfoguan **Semegyben** meghaboroltattatot 21/22

vii. es nemÿ zakadozt gyekenek ualanak alattak es azokes **semmÿre** valanak ÿok 86/21

viii. **Semmÿ** ygazb ezeknel 93/1

ix. **semegyk** mendenestewlfoguan indoltatykuala 139/17

Felmerülhet, hogy e példákban latin hatásra maradt el a tagadószó – ez a lehetőség azonban többféle megfontolásból is kizárható. Egyrészt a latin eredetihez általában csak akkor ragaszkodik szolgáian a Jókai-kódex szövegének fordítója, ha ez nem vezet agrammatikalitáshoz, a magyar szöveg helytelenségéhez, hanem legfeljebb némileg jelölt szórendet eredményez. Ha vannak is inkoherens mondatok a Jókai-kódexben, azok nyilvánvalóan a latin szöveg meg nem értéséből fakadnak. Másrészt, ha a latin interferenciájáról volna szó, a tagadószóhiány esetlegesen fordulna elő; valójában azonban

szabályokat követ. A kilenc példából ötben vagy hatban nem-véges, igenevet tartalmazó mondatban áll tagadószó nélkül a *se*-kifejezés – lásd a (14i-vi) alatti példákat¹. A Jókai-kódex igeneves mondataiban kizárólag tagadószó nélküli *se*-kifejezést találunk. Az igeneves kifejezések esetadás szempontjából is archaikusak (a tárgyuk gyakran ragtalan – l. (14v)), ezért nem meglepő, hogy a tagadó szerkezetek közül is az archaikusabbnak tetsző fordul elő bennük.

Az sem véletlenszerű, hogy mely *se*-kifejezések engedik meg a tagadószó hiányát: a *semmi*, *sem egy*, *semegyik* és *semegyben*, azaz pontosan azok, melyek változatlan formában tartalmazzák az *es nem*-ből összevont *sem*-et. Ha a tagadószóhiány a latin szolgai utánzásából fakadna, akkor a *senki*, *soha* esetében is előfordulna.

A Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó de tagadószó nélküli mondataiban azért sem kell latin hatást keresnünk, mert ez a szerkezet – ha szűkebb körben és módosult formában is – a mai magyarban is használatos. Ha egy tagadás hatókörébe eső, *sem*-mel ellátott határozatlan kifejezés az ige előtt áll, nem kell mellette a *nem* tagadószót kitenni. Vessük össze a (13) alatti mai magyar példákat a (15) alatti változatokkal:

(15)a. Egy ember **sem** indult el.

b. Egyik ember **sem** indult el.

c. Egyszer **sem** indult el.

Ugyanakkor a mai magyarban a *sem* partikula – az ómagyar (14iii, iv, vi, ix) példákkal ellentétben – nem a határozatlan kifejezés előtt, hanem utána, a tagadószó szórendi helyén jelenik meg, s ez megkönnyítheti tagadószóként való értelmezését.

Végül az is a Jókai-kódex tagadószóhiányos szerkezeteinek eredetisége mellett szól, hogy a *Halotti beszédben* megvan az előzményük:

(16) isa **es num** igg ember mulchotia ez vermut

E példa nemcsak azt tanúsítja, hogy a *se*-kifejezések előzménye a XII. században külön tagadószó nélkül állt, hanem a külön tagadószó hiányát is megmagyarázza: a *se*-kifejezések maguk tartalmazzák a tagadószót. A *sem* az *es num*, *es nem* összeolvadásából jött létre, de minden bizonnyal így keletkeztek a *se*-névmások is: a *senki* az *es nem ki*-ből, a *semmi* az *es nem mi*-ből, a *sonha*, *soha* az *es num ha*-ből (feltételezve a tagadószó hangrendi illeszkedését). A Jókai-kódex (14) alatti mondataiban nyilvánvalóan azért nem kellett kitenni a *nem* tagadószót, mert a *semmi*, *sem egy*, *semegyik*, *semegyben* alakokban még felismerhető volt az *es* partikulával összeolvadt *nem*. A (14) alatti mondatok tehát hasonlóan értelmeződtek

¹ A (14vi) alatti kifejezés igenév volta csupán valószínűsíthető.

mint az alábbi, szintén Jókai-kódex-beli példa, melyben a *nem* nem szomszédos a hatókörébe eső, egzisztenciális értelmű *mit* névmással (a *mit* nem lett fókuszpozícióba kiemelve), így nem történik meg a *nem* és a *mit* összeolvadása:

(17) de az egýebekrewl **nem** tudok **mýtt** 45/18

Ugyanakkor a Jókai-kódex véges mondataiban a *sem egy*, *semegyik*, *semmi a nem* tagadószóval együtt is előfordul, a *senki*, *sonha* pedig mindig *nem* tagadószóval jár együtt – lásd a (18) alatti példákat. Az a tény, hogy a tagadószó először a *sonha* és a *senki* mellett jelent meg kötelező erővel, arra utal, hogy a tagadószó ismételt kitételét a *se*-kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhományosulása tette szükségessé.

(18)

- i. **Semegýkeppen nem** legett hug ez frater... 3/16
- ii. hogý te bezzedythez mendenestewl foguan **semmýtt nem** haýla 10/18
- iii. de zent fferenc **semmý eledelt** vele **nem** vÿn hanemczac ket kÿs keneret 27/1
- iv. holot meglen **semmý nem**uala hanemczac faknak agyban egý zegen czÿnalt haylok 40/18
- v. hogy en lelkem **semegyben nem** zegyengett meg engemet 48/10
- vi. kyben **semegý** nugodalmat **nem** akaruala ew sebÿnek vettnÿ 65/14
- vii. vgý hogý mendenestewlfoguan **semmý** meg **nem** ÿelennek 66/19
- viii. ky kewnuek **semmýre** yok **nem** leznek 109/11
- ix. De meg nÿttuan az kapput **senkett nem** lele 17/15
- x. hogý ezt **senkynek** megnem ÿellentene 27/4
- xi. Es ydeýt varuan mÿkoron **senky** yelen **nem** uolna 67/3
- xii. Es hogý **senkÿ** ez zerzetnekmyatta bewlczesegebelewl sokka **nem** elhatt 104/7
- xiii. hogý **senkÿ nem** lezen kÿ hordozhatna te zerzetedet 112/15
- xiv. hogý **senkynek nem** vala ketseg 136/13
- xv. **senkyt** megnem sertuala 153/1
- xvi. kÿtt **sonha nem** latamuala ez vilagban 47/15
- xvii. Es **sonha** megnem sert tyteket valamÿben 151/18

A felszólító-, illetve kötőmódú példákban a *ne* tagadószó a *sem egy*, *semegyik* mellett is mindig ki van téve. Ha nem véletlenről van szó, a *ne* kötelező voltát az magyarázhatja, hogy a *ne* a tagadáson kívül a módjegynek is hordozója. Vö.

(19) i. Hogý **semegý** frater az zerzetben hust **ne** ennek 17/6

- ii. Es az frateroknak ez hatalmat **semegyk ne** valya te rajtad 24/21
- iii. es ennekem **sem egykeppen** ellenem **ne** merÿ mondanod 103/3

A mellérendelő szerkezeteket összekapcsoló *sem...sem...* a mai magyarban elsősorban az *is...is...*-nek a tagadás kontextusában megjelenő, a tagadással egyeztetett megfelelője; ennek megfelelően igetagadáskor kötelező a *sem*-ek mellett a *nem* kitétele. Ugyanakkor névszói állítmány esetén a *sem* lehet a tagadás hordozója is, bár a *nem* elhagyása némileg archaikusnak érzik:

(20)a. János sem nem énekelt, sem nem táncolt.

b. János sem (nem) bűnös, sem (nem) áldozat.

A Jókai-kódexben az igetagadást tartalmazó példákra is a (20b)-ben megfigyelhető opcionális volt jellemző:

(21) Te hat zent ferenc **sem** magat valta az hejblewle **sem** arcajät le **nem** hajta menbewl 16/4

Összefoglalva a *se*-kifejezések és a tagadás viszonyával kapcsolatos megfigyeléseinket: a Jókai-kódex korában azok a *se*-kifejezések, melyek módosulatlan formában tartalmazzák a *sem* partikulát, önmagukban is képesek a tagadás kifejezésére. Az egyéb szempontból is archaikusabbnak látszó igeneves mondatokban mindig hiányzik mellőlük a tagadószó. Véges mondatokban ritkábban találunk tagadó erejű, tagadószó nélküli *se*-kifejezést.

5. A *sem* enklitikummá válása

A tagadás hatókörében álló határozatlan főnevet, illetve egzisztenciális kvantort a mai magyarban hozzá simulva, enklitikumként követi a *sem* (*egy ember sem*, *egyszer sem*). Mint a (19) alatti példák illusztrálják, a Jókai-kódexben a *sem* még többnyire megelőzi a határozatlan kifejezést, tehát *egy fráter sem* helyett *sem egy fráter*, *egyik sem* helyett *sem egyik*, *egyben sem* 'egyszer sem' helyett *sem egyben*, *egykeppen sem* helyett *sem egykeppen* áll. A Jókai-kódex két példája már azt a változást is megelőlegezi, melynek eredményeképpen a *sem* enklitikummá lett – l. (22a,b). E példákban a *sem* enklitikum ige előtti helyzetben a tagadás hordozójának szerepét is betölti – akárcsak a mai magyarban. Bár a helyesírás tanúsága szerint (22a,b)-ben a *sem* az egzisztenciális elemhez simul, pozícióját tekintve tagadószóként közvetlenül az ige előtt áll, és, mint (22a) mutatja, tagadószó módjára az igét is magához vonzza az igemódosító mögül:

(22)a. Es frater bernald **egýelsem** vewue ezebe 9/24

b. az tonak...zýgetebe kýben meglen **egý embersem** lakottuala 26/18

Az alábbi példa érdekes átmeneti változatnak látszik:

(23) Es hogý ottegyel **Semegý** lakas **semuala** holot feýet le haýtana 27/9

E példában a határozatlan NP előtt is jelen van a *sem*, ugyanakkor a tagadószó helyén is *sem*-et találunk *nem* helyett. Talán ez az átmeneti szerkezet magyarázhatja a *sem egy ember* → *egy ember sem* szórendi változást: az alakilag a *sem*-hez hasonló tagadószó a megelőző határozatlan NP-hez simulva feleslegessé tette az NP előtti *sem*-et. A szerkezet tehát feltehetőleg az alábbi lépésekben alakult át:

(24) a. *sem egy N V*:

ky ew kerelmenek **sem egý haznalattýat aloytuán** 153/18

→ b. *sem egy N nem V*:

kyben **semegý nyugodalmat nem akaruala** ew sebýnek vetný 65/14

→ c. *sem egy N sem V*:

Es hogý ottegyel **Semegý lakas semuala** holot feýet le haýtana 27/9

→ d. *egy N sem V*:

az tonak...zýgetebe kýben meglen **egý embersem lakottuala** 26/18

Ugyanakkor a Jókai-kódexben még nincs példa a *nem lakott egy ember sem* változatra. Az ige utáni *se*-kifejezések is hiányoznak. Csupán két példában áll a *se*-névmás a tagadott ige utáni mondatszakaszban – egy-egy terjedelmes ellentétes mellérendelő szerkezet elemeként, valószínűleg jobboldali extrapozíció eredményeképpen:

(25)a. Es **nem** zeretek egýebet **semmýt** hanem csak tegedet 47/19)

b. Azert **nenczen semým** hanem Czak engalya ruham 46/24

A Jókai-kódexben nem találunk *senki sem*, *soha sem*, *semmit sem* típusú, *sem* minimalizáló partikulával nyomatékosított *se*-névmást, valamint a tagadott ige utáni *János sem* típusú kifejezést sem.

Összegezve a 3-4-5. részben rendszerezett legfontosabb tényeket: a Jókai-kódex tagadó szerkezetei két alapvető szempontból különböznek a mai magyar tagadó szerkezetektől. Egyrészt a tagadószó az eseteknek csaknem a felében (elsősorban a *se*-kifejezést tartalmazó mondatokban) nem megelőzi a fordított szórendű ige-igemódosító láncot, hanem az egyenes

szórendben álló igemódosító és ige közé férközik. Másrészt azok a *se*-kifejezések, melyek felismerhetően tartalmazzák a *sem*-et, nem kívánnak – sőt, igeneves mondatban nem is engednek meg – maguk mellett tagadószt, azaz, maguk is képesek a tagadás kifejezésére. A *se*-kifejezések lényegében mindig az ige előtti mondatszakaszban fordulnak elő. A *sem* enklitikummá válása még alig indult meg; a *se*-névmás+*sem* kombináció még nem létezik. A következő részben e tények szerkezeti magyarázatára, majd a feltételezett szerkezetektől a mai magyar tagadó mondatokig vezető út felvázolására törekszem.

6. A tagadó mondatok szerkezete

A Jókai-kódex-beli tagadó mondat szerkezetek megállapításához induljunk ki a legösszetettebb esetekből: melyek *se*-kifejezést és igekötőt is tartalmaznak. Ezeknek négyféle mintázatát figyeltük meg. Kérdés, hogy e mondat típusok szerkezetileg és történetileg hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A *se*-kifejezést és igekötőt tartalmazó tagadó mondatokban az alábbi mintázatokat találtuk:

I. *se*-kifejezés – igemódosító – ige, pl.:

(26) ezenne nappokban mendenestewlfoguan **Semegyben meghaboroltattatot** 21/22

II. *se*-kifejezés – ige – igemódosító, pl.:

(27) es azokes **semmyre valanak jök** 86/21

III. *se*-kifejezés – igemódosító – tagadószó – ige, pl.:

(28) hogý ezt **senkýnek megnem jelentene** 27/4

IV. *se*-kifejezés – tagadószó – ige – igemódosító, pl.:

(29) hogý en lelkem **semegyben nem zegýengett meg** engemett 48/9

A mondatokhoz rendelendő szerkezetek két feltételezésen alapulnak. Az első, empirikus érven alapuló feltételezés az, hogy a fordított, ige–igemódosító sorrend igemozgatás eredménye. Többek közt a (8i) alatti, (30) alatt megismételt példából következtethetünk erre:

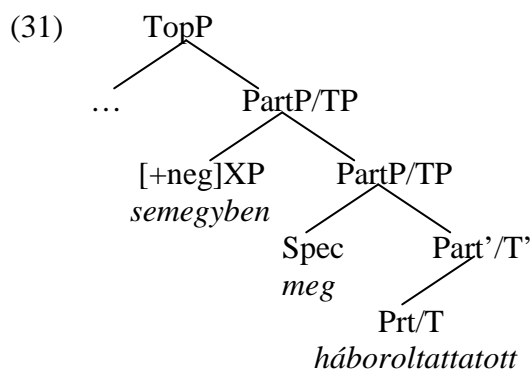
(30) Te nemýnemew kewekrel kýket entewlem veteluala egýhazý epeýtesre **nem fýzettel** telyesseguel **meg** 7/15

A *telyesseguel* hatókörrel bír a *meg fýzettel* felett; minden bizonnyal a *meg fýzettel* kezdetű kifejezéshez csatolódik baloldali adjunktumként. A kiinduló szerkezetben tehát *telyesseguel meg fýzettel* sorrendnek kell lennie; tagadáskor ebből emelődik ki az ige az igekötőn és a

fokhatározón keresztül a *nem* tagadószó mellé. A második, a generatív szintaxiselméletben gyökerező feltételezés: a tagadással együttjáró igemozgatást egy NegP-vé kiterjesztett negatív operátor váltja ki.

Az I. típusú szerkezetben a tagadást hordozó *se*-kifejezés nem jár együtt igemozgatással, ezért nem NegP projekcióban helyezem el, hanem a mondat topikot követő állítmányi részéhez csatolom. Ezáltal a tagadást hordozó, [+neg] jegyű *se*-kifejezés vezérli a tagadás hatókörét. A tagadás hatóköréül szolgáló kifejezés véges mondatban Temporalis Phrasis (TP), igeneves mondatban Participiumos Phrasis (PartP) kategóriájú.

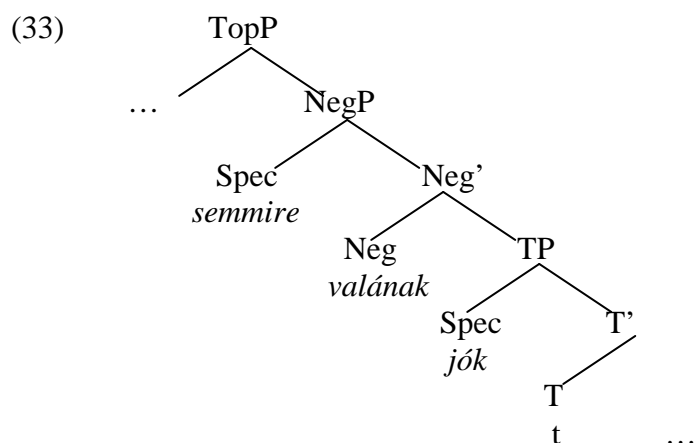
Íme az I. tagadástípushoz rendelt szerkezet:

A *se*-kifejezés csatolt pozíciójából az is következik, hogy bár a *se*-kifejezés mindig megelőzi az igemódosító igét, nem szükségszerűen szomszédos vele, hiszen a PartP-hez, illetve TP-hez egyéb elemek, például szabad határozók is csatolhatók, ahogyan az alábbi példákban tapasztaljuk:

- (32)a. ystentewl megualuan semmýt *velek* vyseluen 20/8
 b. semegyik *mendenestewlfoguan* indoltatykuala 139/17

A II. tagadástípust csak egyetlen példa képviseli. Ebben a *se*-kifejezés igemozgatást vált ki, ezért egy NegP projekció specifikálójában helyezem el:

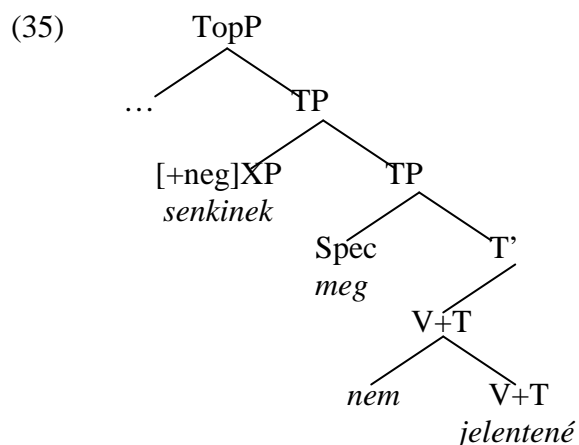

A III. tagadástípus esetében az állítmányi rész bal szélén álló *se*-kifejezés az igemódosító és az ige közé ékelődő tagadószóval jár együtt. Ugyanakkor a *se*-kifejezésnek nem kell szomszédosnak lennie az igemódosítóval, vö.:

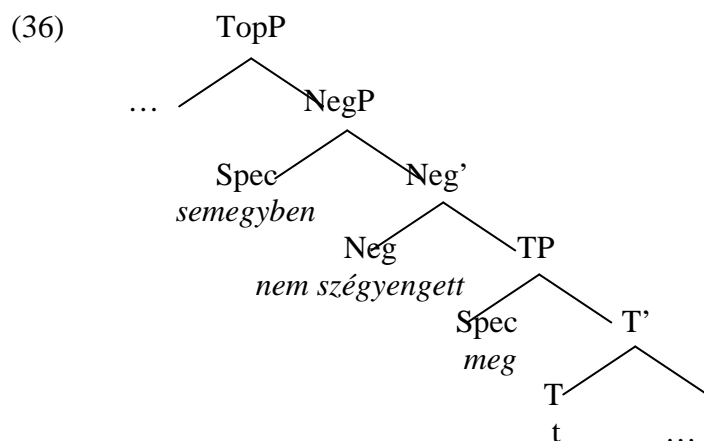
(34)a. De aldott cristus **sonha** hýwembernek zýuett **meg nem kemeneýtý** 52/25

b. vgý vakarom el hogý **sonha** touaba **meg nem ýelennek** 67/17

Azt feltételezem, hogy a *se*-kifejezés a (33) alatti szerkezethez hasonlóan a TP-hez, a *nem* tagadószó pedig a T-be emelt időjeles igehez csatolódik:

A IV. tagadástípus, melyben a *se*-kifejezést követő tagadószó igemozgatással jár együtt, megerősíti, hogy *se*-kifejezés jelenlétében ritka az igemozgatás: csak három példát találunk rá a Jókai-kódeksben. E példákban a tagadott ige megelőzi az igemódosítót, és szomszédos a *se*-kifejezéssel. Mindkét sajátosság következik az alábbi szerkezetből, melyben a tagadott ige a NegP projekció fejében található:

Ami e négy szerkezet „származási” viszonyait illeti, a *Halotti beszéd*-beli példa alapján a külön tagadószó nélküli változatok, azaz (31) és (33) régebbiek lehetnek mint a tagadószavas

(35) és (36). A *nem* megjelenését az magyarázhatja, hogy a *se*-kifejezésekben a fonológiai hasonulási folyamatok következtében lassan elhomályosult a tagadószó jelenléte, és a beszélők szükségesnek érezték a tagadásnak az igéhez csatolt tagadószóval való megerősítését. Idővel az igéhez csatolt tagadószó vette át a negáció hordozójának, a tagadó operátornak a szerepét, és a *se*-kifejezést tagadással egyeztetett kvantorként értelmezték újra. Ami az igemozgatás nélküli és az igemozgatásos szerkezetek viszonyát illet, Gugán (2008) megfigyelései szerint korai nyelvemlékeinkben az előbbiek vannak túlsúlyban, majd arányuk fokozatosan csökken, míg a mai magyarban csak minimális mértékben vannak jelen. E tendenciát visszavetítve, a (31) alatti, tagadószó és igemozgatás nélküli szerkezetből alakulhatott ki a tagadószó nélküli, igemozgatásos (33)-as szerkezet, és a (35) alatti, tagadószavas, igemozgatás nélküli szerkezetből fejlődhetett ki a tagadószavas és igemozgatásos (36)-os változat, a *se*-kifejezésnek adjunktumból Neg-specifikálóvá való átértelmezésével.

Érdekes megfigyelni, hogy a Jókai-kódexben a névszói állítmányt kiegészítő kopulát vetik legkövetkezetesebben igemozgatás alá – lásd a (9) alatti példákat. A kopula, melyet általában nem igeként, a V fejből, hanem inflexióhordozóként, a T fejből vesznek fel (vö. Kádár 2006), eleinte könnyebben elérhető célpontja lehetett a Neg fejből való mozgatásnak, mint a valódi ige.

Eddigi feltevéseimet és következtetéseimet fenntartva rendelék szerkezetet a *se*-névmás nélküli tagadó mondatokhoz is. Itt is négy változattal kell számolnunk:

V. tagadószó – fókusz – ige, pl:

(37) **nem paÿzual fegyuerkedet** auagy pykonhokual de zent kerestnek yegyuel 147/13

VI. igemódosító – tagadószó – ige, pl:

(38) nagy elÿg hogÿ **meg nem haluala** 65/23

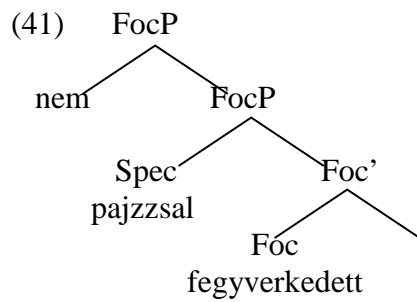
VII. tagadószó – igei/névszói állítmány, pl:

(39) hogÿ appastaloknak ideÿtelfuguan vÿlag **nem vallot** olÿ czudas embereketh 1/24

VIII. tagadószó – ige – igemódosító, pl:

(40) kykne **nem hyrdetem meg** ew kegyetlensegeket 95/19

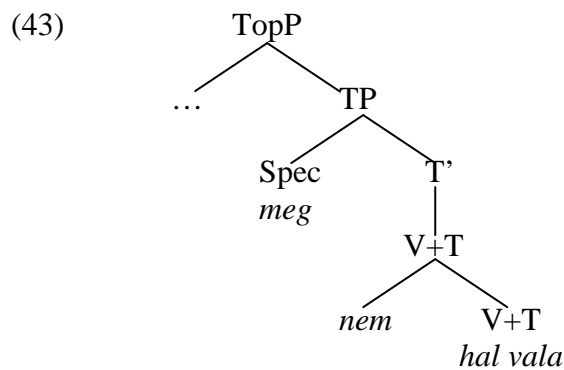
Amennyiben fenntartjuk, hogy az igemozgatás nélküli tagadó kifejezés adjunkcióval kerül beillesztésre, akkor az V. tagadástípusban a FocP-hez csatolódik a *nem*. A (37a) alatti példa világossá teszi, hogy a fókusztagadás nem konstituenstagadás, hanem a fókuszt és az igtét is tartalmazó állítmányi rész tagadása. Azaz:

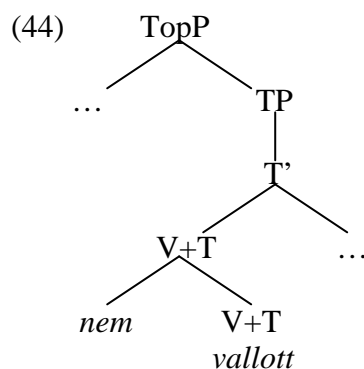
Arra, hogy a fókusz igemozgatással jár együtt, az igekötőt is tartalmazó fókuszos példákban következtethetünk, például:

(42) ... frater Bernald ky EZKEPPEN fordolot vala meg _ 2/17

A VI. alatti szerkezet lényegében azonos az egyenes szórendű tagadott igemódosító igét tartalmazó, (33) alatti szerkezettel (attól eltekintve, hogy nincs benne adjungált *se*-kifejezés), ezért célszerű hasonló módon elemezni, a tagadósónak az igéhez való hozzátételét feltételezve:

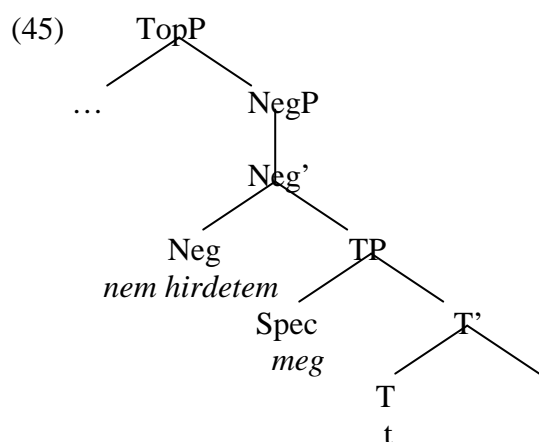

Ezek után a VII. alatti, legegyszerűbb, igekötő nélküli tagadó mondat szerkezetét kell megállapítanunk. Ha igekötő jelenlétében V+T-hez csatolt *nem*-et feltételezünk, igekötő hiányában is azt kell feltételeznünk, az alábbi módon:

A javasolt szerkezet szemantikai szempontból nem problematikus, hiszen egy kifejezést a kifejezés fejéhez csatolt elemmel is módosíthatunk; a fejjel összeolvadó módosító a kifejezés egészét vezérelni fogja (legalábbis a vezérlés lazább, m-vezérlés értelmében).² A *nem*-nek a TP-hez való csatolását azért kell elvetnünk, mert igekötőt tartalmazó TP-hez nem járulhat *nem* (a '*nem* – igekötő – ige' lánc egyetlen egyszer sem fordul elő a Jókai-kódexben). Ezt a *nem* szelekciós lehetőségeinek korlátozásával tudjuk kizárni: a *nem* csak igével vagy predikatív névszóval, valamint FocP-vel kombinálódhat.

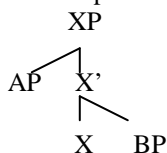
A VII. mondat típusban a tagadás igemozgatással jár együtt, ezért NegP-t feltételezünk. Az eddigiekből következően a NegP fejpozícióját a tagadott ige foglalja el:

Mint a (7)-(10) alatti példákkal kapcsolatban megfigyeltük, a Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó mondatainak túlnyomó részében még nem megy végbe igemozgatás. Ez arra utal, hogy a tagadott ige mozgatásának igénye akkor merült fel, amikor a mondatban egyébként nem volt a tagadás hatókörét megelőző és k-vezérlő elem. Azaz, a (45) alatti szerkezet kialakulását a hatókörértelmezés elvének szigorú változata motiválhatta: az a kíváncsi, hogy az operátorok k-vezéreljék és megelőzzék hatókörüket. Ez az elv az igekötők kialakulása előtt igemozgatás nélkül is érvényesülhetett, az igekötőrendszer kiépülése után viszont az igehez csatolt tagadószó már nem k-vezérelte a szemantikailag a hatókörébe tartozó igekötőt.

7. Konklúzió. A Jespersen-féle negatív ciklus a magyarban

² A vezérlés fogalmának egy szigorúbb, k-vezérlésnek nevezett, és egy lazább, m-vezérlésnek hívott fajtája ismeretes. Egy csomópont mindazokat az általa nem dominált és őt nem domináló csomópontokat m-vezérli, melyek az őt maximálisan kiterjesztő kifejezésben található (tehát egy alaptag a specifikálóját is m-vezérli). Ugyanakkor egy csomópont csak a testvércsomópontjait és azok gyermekeit k-vezérli. Az alábbi szerkezetben tehát X csupán BP-t k-vezérli, de mind BP-t, mind AP-t m-vezérli.

Otto Jespersen (1917) megfigyelése szerint a tagadó mondatok változása – legalábbis az indo-európai nyelvekben – hasonló köröket írt le. A változás négy lépésben ment végbe:

1. A tagadást negatív jelölő fejezi ki.
2. A tagadást egy negatív jelölő és egy negatív határozószó vagy negatív főnévi csoport kombinációja fejezi ki.
3. A negatív határozószó vagy főnévi csoport veszi át a tagadás jelölését; az eredeti negatív jelölő opcionálissá válik.
4. Az eredeti negatív jelölő kihal.

Jespersenél az eredeti tagadószt szemantikai kopása, meggyengülése miatt kell további negatív elemmel megerősíteni. Ans van Kemenade (2000) szerint a negatív ciklust nem szemantikai, hanem szintaktikai tényező mozgatja: a módosító szerepű tagadó adverbium vagy főnévi kifejezés akkor veszi fel a tagadás hordozójának szerepét, amikor módosító, specifikáló elemből tagadó kifejezés (NegP) alaptagjává válik. Ennek szintaktikai jele, hogy képes lesz magához vonzani az igét.

A Jókai-kódex adatai alapján a magyarban mind a Jespersen-i, mind a van Kemenade-i értelemben felismerhető a negatív ciklus. A tagadószt inkorporáló *se*-kifejezések képviselik a ciklus 1. stádiumát. A 2. stádiumban a *se*-névmások mellett megjelenik az igéhez csatolt, feltehetőleg negatív határozószóként funkcionáló *nem*. A 3. stádiumban a *nem* veszi át a tagadás jelölésének szerepét, és a 4. stádiumnak megfelelően a *se*-névmásokba inkorporálódott tagadószt tagadó szerepe megszűnik. Mint van Kemenade jósolja, a *nem* az igéhez csatolt adverbiumból olyan negatív fejjé válik, mely igemozgatást indukál.

A mai magyarban uralkodó tagadó szerkezet lényegében a (45)/(36) alatti szerkezet továbbélése, bár az újabb elemzésekből (pl. Surányi (2006a,b), Olsvay (2006), É. Kiss (2009)) kirajzolódó kép szerint ma indokoltabbnak látszik a *nem* tagadószt a NegP specifikálójában, az igét a NegP fejében, a negatív kvantorokat pedig a NegP-hez csatolva elhelyezni. A negatív kvantorok adjunkciós elemzésének az az előnye, hogy a hozzácsatolásnak nincs kötött iránya, azaz, egy negatív kvantor akár balról, akár jobbról hozzácsatolható a hatóköréül szolgáló kifejezéshez; így az adjunkciós elemzés arról is számot tud adni, hogy a mai magyarban a negatív kvantorok az ige utáni mondatrészben is megjelenhetnek.

A mai magyarban nemcsak a Jókai-kódex korában már megindult változások mutathatók ki. A tagadást követő negatív kvantorokon felbukkant a *sem* minimalizáló partikula, azaz, a *senki*, *semmi* mellett megjelent a *senki sem*, *semmi sem*. Nincs kizárva, hogy ez a *nem* tagadószt gyengülésének, a negatív ciklus továbbfordulásának első jele.

Hivatkozások:

- É. Kiss Katalin 2009: Negative quantifiers in Hungarian, in Marcel den Dikken – Robert M. Vago szerk.: *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*, Amsterdam, John Benjamins, 93-118.
- Gugán Katalin 2008: Az egyszerű mondat története, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Jespersen, Otto 1917: *Negation in English and other language*, Koppenhága, A. F. Høst.
- Kádár Edit 2006: A kopula és a nominális mondat a magyarban, PhD. disszertáció, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Egyetem.
- Kemenade, Ans van 2000: Jespersen's cycle revisited: Formal properties of grammaticalization, in Susan Pintzuk, George Tsoulas és Anthony Warner szerk.: *Diachronic Syntax. Models and Mechanisms*, Oxford, Oxford University Press, 51-74.
- Olsvay Csaba 2006: Negative universal quantifiers in Hungarian, *Lingua* **116**: 245-270.
- Surányi Balázs 2006a: Predicates, negative quantifiers and focus: specificity and quantificationality of *n*-words, in É. Kiss Katalin szerk.: *Event structure and the left periphery*, Dordrecht, Springer, 255-286.
- Surányi Balázs 2006b: Quantifiers and focus in negative concord, *Lingua* **116**: 272-313.